

BARCSI TAMÁS

I. BEVEZETÉS

Heidegger a *jelenvalólétről* (Dasein) azt írja, hogy eleve már a maga végeként is van, *véghez viszonyuló létként* (Sein zum Ende), illetve *halálhoz viszonyuló létként* (Sein zum Tode) ragadható meg.¹ A halál teljes egzisztenciál-ontológiai fogalma a következő: „*a halál mint a jelenvalólét vége a jelenvalólét legsajátabb, vonatkozás nélküli, bizonyos és mint ilyen meghatározhatatlan, meghaladhatatlan lehetősége.*”² Heidegger megkülönbözteti a *véghez viszonyuló mindennapi létet* (az „akárki”, „das Man” viszonyát a halálhoz, amely a fecsegésben kimondott közfelfogásban konstituálódik) és a *halálhoz viszonyuló tulajdonképpeni létet.*³ Az előbbire a halál *elfedése* jellemző, amikor az ember elhitei magával, hogy a halál nem őt érinti, az „akárkit” ragadja el, tisztában van ugyan halál „empirikus” bizonyosságával, tud a halálról, csak éppen saját halálában bizonytalan („a halál bizonyosan eljő, de egyelőre még nem”).⁴ „Az akárki nem engedi, hogy bátran vállaljuk a haláltól való szorongást.”⁵ A halálhoz viszonyuló tulajdonképpeni léthez kapcsolódik Heideggernél a *halálba való előrejutás* (Vorlaufen) fogalma, amely nem arra utal, hogy képesek vagyunk a halálra gondolni, hanem a *legsajátabb, legvégső lenni tudás megértésének lehetőségét, a tulajdonképpeni egzisztencia lehetőségét* jelenti.⁶ Jean-Paul Sartre elutasítja Heidegger halál-felfogását. Sartre a halált éppen nem legsajátabb lét-lehetőséggént, nem „egy dallam záróakkordjaként” fogja fel, hanem az emberi léten kívülálló, véletlenszerű, *sajáttá nem tehető abszurd dologként.*⁷ A halál minden

¹ Martin Heidegger: *Lét és idő* Fordította: Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Osiris, Budapest, 2001. 48§, 285., 51§, 293.

² I. m. 52§, 300. o.

³ I. m. 51§, 293-296. o.

⁴ I. m. u. o., illetve 52§ 299-300. o.

⁵ I. m. 51§, 295. o.

⁶ I. m. 53§., 305. o. Az előrejutásról: 53§, 302-310. o. A fogalomról lásd: Csejtei Dezső: *Filozófiai metszetek a halálról* Pallas Stúdió - Attraktor, Budapest, 2002. 211-215.

⁷ Jean-Paul Sartre: *A lét és a semmi* Fordította: Seregi Tamás, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék – Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2006. 627. o.

lehetőségem semmítéseként ragadható meg, amely már nem része az én lehetőségeimnek – állítja Sartre.⁸

A következőkben nem a modern egzisztenciálfilozófiák halál-felfogását elemzem, hanem Montaigne halállal kapcsolatos nézeteit tekintem át röviden.⁹ Írásom kulcsfogalma nem az emlékezés, hanem a saját halál elkerülhetetlenségére való *emlékeztetés*, amely a szókratészi-platóni, illetve a sztoikus filozófiában, de a keresztény gondolkodásban is alapvető jelentőségű, más szemléletek (pl. az epikureizmus) viszont ennek feleslegességét emelik ki. Montaigne először a halálról való elmélkedés fontosságáról ír, majd ennek kritikáját adja. Láttuk, hogy a 20. századi felfogások is megosztottak azzal kapcsolatban, hogy szükséges-e szembenézni saját halandóságunkkal vagy sem, hiszen ha a halált abszurd dologként fogjuk fel, akkor ennek nincs értelme, Heidegger ellenben a halálhoz való szabad, saját viszony kialakításának, a haláltól való szorongás bátor vállalásának jelentőségét hangsúlyozza.¹⁰

II. MONTAIGNE A HALÁLROL

Montaigne az *Esszék* Első könyv XIV. fejezetének elején Epiktétosz – a sztoikusok egyik alapelvét összefoglaló – megállapítására utal: nem a dolgok, hanem a dolgokról alkotott fogalmaik bántják az embereket (Epiktétosznál pontosan: „Nem a tények zavarják az embereket, hanem a tényekről alkotott vélemények.”, Montaigne ezt a mondatot felvésette könyvtárának mennyezetgerendájára).¹¹ Senecánál is gyakran megjelenik az a gondolat, amelyet Montaigne kifejt Epiktétosz nyomán: a rossznak (halál, fájdalom), vagy éppen a jónak (gazdagság) mondott dolgoknak csak a képzelet tulajdonít ilyen minőséget, ezt megváltoztathatjuk.¹² Montaigne számos példával nyilván-

⁸ I. m. 631. o.

⁹ Az *Esszék*ben kifejtett halál-felfogás vázlatát adom. A felhasznált magyar nyelvű kiadás: Michel de Montaigne: *Esszék* I-II-III. Fordította: Csordás Gábor, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2013.

¹⁰ A felvetett kérdésekkel bővebben foglalkozom: *Mit jelent megtanulni meghalni?* című írásomban. Nagyerdei Almanach 2015. 1, illetve *Három filozófiai kérdés az emberről* című könyvemben Attraktor, Máriabesnyő, 2016.

¹¹ *Esszék* I. XIV. 55. o., és 1. lábjegyzet, illetve *Epiktétosz kézikönyvecskéje* Fordította: Sárosi Gyula, Gladiátor Kiadó, Budapest, é. n. V. 32. o.

¹² A dolgok helyes felfogásán alapul a hozzájuk való helyes viszony kialakítása. I. m. 55. o., 75. o. Montaigne Seneca XCVIII. levelére utal. Lásd: Seneca: *Epistulae morales ad Lucilium*, <http://www.thelatinlibrary.com/sen.html>., illetve Seneca: *Erkölcsei levelek* Fordította: Bollók János, Kopeczky Rita, Kurcz Ágnes, Németh András, Sárosi Gyula, Takács László, In. *Seneca prózai művei* I. Szenzár Kiadó, Budapest, 2002. A következőkben a hivatkozásoknál a magyar kiadás oldalszámait adom meg.

valóvá teszi, hogy sokan egyáltalán nem félnek a haláltól, vannak, akik bátran viselkednek haláluk előtt, tréfálkoznak kivégzésükre várva, vagy éppen valamilyen „nézetük” bizonyul erősebbnek, mint az élethez való ragaszkodás, néhány embert pedig kifejezetten a halálvágy jellemez (de ugyanígy a fájdalomhoz is sokféleképpen viszonyulnak az emberek).¹³

Az Első könyv XX. fejezetének címe: *Bölcselkedni annyi, mint megtanulni meghalni*, és kezdő sorában Montaigne Cicero vonatkozó gondolatára utal a *Tusculumi eszmecseréből*.¹⁴ A filozófia azért felkészülés a halálra – írja Montaigne – mert egyrészt lelkünket az elmélkedés kivonja belőlünk és ez némiképp a halál iskolája, másrészt a világ bölcsessége ahhoz segít hozzá, hogy megtanuljunk nem félni a haláltól.¹⁵ E fejezetben Seneca szemléletéhez hasonló megállapításokat olvashatunk a halállal kapcsolatban. Megtalálhatjuk az „új élet-szakaszba lépés, mint halál” gondolatot: amikor meghal bennünk az ifjúság (ekkor a virágzó létből a fájdalmas, gyötrő léte lépünk át), sokkalta durvább halál, mint az öregség halála, hiszen a rosszlétebe lépni nem olyan nehéz.¹⁶ Az *ember törekenységét* többször kiemeli Montaigne: a halál, bármit is teszünk, egyformán közel van hozzánk, „senki sem törekenyebb, senki sem biztosabb a holnapjában a másiknál” – idézi Seneca XCI. levelének gondolatát.¹⁷ Az Első könyv XX. fejezetében továbbá részletesen olvashatunk a *halál váratlanságáról* is, arról, hogy a halál bármilyen életkorban és sokféle módon meglephet bennünket, a halál elkerülhetetlen.¹⁸ A fejezet legfontosabb gondolata, hogy *foglalkoznunk kell a halállal*, fel kell készülnünk rá, szemben azokkal (ez a „köznépre” jellemző), akik távol tartják maguktól a halál gondolatát. Montaigne ezt „állati butaságnak” nevezi: az ilyen embereket óriási kétségbeesés gyúri le, amikor kénytelenek szembenézni egy közeli hozzátartozójuk halálával. Ezért tanácsosabb foglalkozni a halállal, mint elfedni azt: „Fosszuk meg idegenségétől, gyakoroljuk, szokjunk hozzá, máson se járjon az eszünk, mint a halálon”.¹⁹ Montaigne azt állítja magáról, hogy ezt teszi, sőt már ifjúkorában is gyakran elmélkedett a halálon.²⁰ Itt lényegében a

A XIV. fejezetben még további erkölcsi levelekre épít Montaigne, továbbá *A gondviselésről* és *A lelki nyugalomról* című művekre.

¹³ A halállal kapcsolatos különböző felfogásokról lásd Montaigne: i. m. 55-60. o.

¹⁴ *Esszék* I. XX., 92. o., illetve Marcus Tullius Cicero: *Tusculumi eszmecsere*. Fordította: Vekerdi József, Allprint, Budapest, 2004. I. 30., 48. o.

¹⁵ *Esszék* I. XX 92. o.

¹⁶ I. m. 104. o.

¹⁷ I m. 100. o., Seneca: *Erkölcsei levelek* XCI. 16., 435. o.

¹⁸ *Esszék* I. XX. 95-97., illetve 99. o., vö. Seneca: *Erkölcsei levelek* XXVI. 7., 174. o., a halál elkerülhetetlenségéről: Montaigne i. m. 105. o.

¹⁹ I. m. 98. o.

²⁰ I. m. 99-100. o.

figyelem és a meditáció sztoikus lelki gyakorlatainak alkalmazásáról van szó. Montaigne a fejezetben továbbá Lucretius – az epikureizmus tanításait összefoglaló – *A természetről* című művének természet-monológját parafrázálja. A monológból részben olyan gondolatokat emel ki, amelyeket a sztoikusok is elfogadnának, így azt, hogy a halál *része a mindenség rendjének*, hogy az *élet milyensége* és nem hossza számít, és aki kihasználta azt, az elégedetten távozik, aki nem, annak pedig mit számít, ha elveszíti, továbbá szembe kell néznünk azzal, hogy minden pillanatban ezrek halnak meg.²¹ Montaigne a monológba Senecától vett idézeteket, sztoikus gondolatokat is beleszúr: egyszerre indulunk a halál és az élet felé, *amíg életben vagyunk, a halálban vagyunk*, illetve az élet nem jó és nem rossz, csupán ezeknek a lehetőségét jelenti.²² Montaigne persze epikureus gondolatokat is átvesz Lucretiustól, a dolgok állandó ismétlődésére utal: ha végigjártszottuk a szerepünket, ugyanezt kezdhetnénk előlről, de helyet kell engedni másnak, mint ahogy mi is helyet kapunk, illetve ahogy „semmi” a születés előtti végtelen idő, úgy a halál utáni végtelen idő is az.²³ Ugyanakkor az a megállapítás, miszerint a *halál nem érint bennünket* sem élve, sem holtan, már összeegyeztethetetlen a halálra való felkészülés fontosságának hirdetésével, amely a fejezet alapgondolata.²⁴ Montaigne *ellentmondásba* kerül önmagával, és a fejezet zárása, a földmű-

²¹ I. m. 106-107., 109-110. o. A „mindenség rendjével” és azzal kapcsolatban, hogy minden pillanatban sokan halnak meg (és születnek) Montaigne Lucretius művének II. fejezetéből idéz, nem a III. fejezetben található természet-monológból. Vö. Titus Lucretius Carus: *A természetről* Fordította: Tóth Béla, Kossuth Kiadó, Budapest, 1997. II. 76., 79. sor, 48. o., illetve 578-580. sor, 61. o., az élet hasznosságával-haszontalanságával kapcsolatban vö. Lucretius i. m. III. 935., 938-939. sor, 102. o.

²² Montaigne i. m. 106-107. o. Montaigne Seneca *Őrjöngő Hercules* c. darabjából idéz (III. 874.), illetve ugyanez a gondolat: Seneca: *Erkölsi levelek* CXX. 18., 589. o. illetve lásd „a halál felé haladunk” gondolat kapcsán korábban idézett leveleket. Montaigne idézi még: IC. 12., 493. o. (az általam hivatkozott kiadás lábjegyzetében véletlenül elírták a Seneca-levél számozását: Montaigne i. m. 59. lábjegyzet), illetve a későbbiekben (110. o.) utal más erkölcsi levelekre is (XCI és az XCIII.).

²³ Montaigne i. m. 107-108., Lucretius i. m. III. 1078., 941-942. sor, 105., 102. o. (Az idézés sorrendjében.) Ehhez hasonló olvashatunk sztoikus szerzőknél is, pl. Marcus Aureliusnál. Vö. *Marcus Aurelius elmélkedései* Fordította: Huszti József, Európa, Budapest, 1983. X. 27., 152. o. „A színháték ugyanaz, csak a szereplők mások!” A születésünk előtti és halálunk utáni végtelen időről: Lucretius i. m. III. 969-970. sor és a következő sorok, amelyekre Montaigne már csak utal, i. m. 103. o.

²⁴ Montaigne i. m. 109. o., Lucretius III. 923-924. sor., 102. o. De azok az idézetek, amelyek a halál utáni életet vonják kétségbe, szintén problémásak sztoikus szempontból, ahol ez csak az egyik lehetséges alternatíva, a keresztény felfogással pedig teljesen összeegyeztethetetlenek. Montaigne i. m. 108. o., Lucretius i. m. III. 1088-1089., 882-884. sor., 106., 101. o. Montaigne még idéz néhány sort Lucretiustól, amelyeket itt külön nem említettem meg, illetve más fejezetekben is hivatkozik *A természetről* című műre.

vesek halállal kapcsolatos bátorságának kiemelése is a felkészülés jelentőségét kérdőjelezi meg. Ez a kettősség – filozófiai felkészülés kontra természetesség – jelen van a halállal kapcsolatos esszéikben, de a III. kötet végén Montaigne már kifejezetten elutasítja a halálra való filozófiai felkészülést.

Az *arcvonásokról* című esszé (III. XII.) egyik fő témája a filozófia és a halál kapcsolata, azonban itt Montaigne radikálisan más álláspontot képvisel, mint az Első kötet XX. fejezetében, hiszen megkérdőjelezi a halálról való filozofálás, az ilyen tárgyú filozófiai művek tanulmányozásának fontosságát és az egyszerű, természetes halál eszményét fogalmazza meg. Ahogy említettük, Montaigne már korábban is utalt a természetesség jelentőségére, de ez nem járt együtt a halállal való előzetes foglalkozás elutasításával: egyaránt hirdette a filozófiai felkészülés hasznosságát, és azt, hogy a természet-közeli, egyszerű emberek enélkül is méltó módon tudnak meghalni (lásd: I. XIV., I. XX., II. XII.).²⁵ De találhatunk arra is példát, amikor ez utóbbi állítást kifejezetten cáfolja: a köznép „állati butaságáról” ír: azok, akik a halál megemlézésétől is félnek, nem tudják méltó módon elviselni a halált.²⁶ Továbbá a témával kapcsolatos esszéik pozitív példái elsősorban olyan emberek, akik filozófus módjára, tehát felkészülten fogadták a halált, akik a haldoklásuk során is a tapasztalatszerzésre, a halál „megízlelésére” vágytak: a sokszor hivatkozott Szókratész vagy Cato mellett Montaigne ide sorolja Pomponius Atticust, Kleanthészt, Marcellinust (II. XIII.), Canius Juliust (II. VI.) és Senecát (II. XXXV.).²⁷

Ahogy az emberi tudás kritikáját adó esszéjében (*Raymond Sebondségsége*) Szókratészre példaként hivatkozott Montaigne, úgy a halálról való filozofálást elutasító fejezet is Szókratész dicséretével indul. Azért nem ellentmondásos ez Montaigne szerint, mert Szókratészre éppen a *természetesség*, az egyszerűség volt jellemző: mindenki számára érthető volt, úgy beszélt, mint egy paraszt; következtetései és hasonlatai a hétköznapi cselekedeteken alapultak; nem hiú képzelgéseket, hanem az életet szolgáló előírásokat kínált

²⁵ Ez az Első könyv XIV. fejezetében is megjelent, amikor arról ír Montaigne, hogy a nép egyszerű fiai, akikre szégyennel és gyötrellemmel teljes halál (nyilván: halálbüntetés) vár, sokszor magabiztosan, fesztelenül, félelmet nem mutatva viselkednek, mint Szókratész. *Esszék* I. XIV. 56. o. A XX. fejezetben írja Montaigne: bátrabban viseli a halált a „földműves és a szegényebbje, mint mások”, illetve a halál félelmetes álarcától való megfosztása kapcsán a szolga és a szobalány példáját emeli ki, akik félelem nélkül estek át a halálon. I. XX. 111. o., lásd ehhez még: II. XII. 178. o.

²⁶ *Esszék* I. XX. 95., 98. o. „Járnak-kelnek, lovagolnak, táncolnak, a halálról semmi hír. Mindez szép. Ám ha azután lecsap rájuk, vagy asszonyukra, gyermekeikre, barátaikra, mikor ilyen ellazultak és fedetlenek, micsoda fejvesztett rémület, micsoda szenvedés, micsoda jajgatás, micsoda düh, micsoda kétségbeesés gyűri le őket?” I. m. 98. o.

²⁷ *Esszék* II. XIII. 320-321. (Marcellinus példáját Senecától veszi), II. VI., 49. o., II. XXXV., 475. o.

nekünk (visszahozta a bölcsességet az égből); mindig egy és ugyanaz volt. Cato viszont már nem lehet követendő példa mesterkéltisége miatt: Montaigne összeveti Cato lelki emelkedettségét Szókratész egészséges és vidám lelkével.²⁸ A *Szókratész védőbeszéde* lényegét összefoglalva Montaigne úgy látja, hogy Szókratész a természet tiszta és egyszerű befolyását, tudatlanságát képviseli: nem fél a haláltól, hiszen akik félnek tőle, azt feltételezik, hogy ismerik.²⁹ A mértéktelen tudásvágyat, a „kölcsonzótt” tudást el kell utasítanunk, ha a görög filozófust követjük: „Szókratész is arra tanít, hogy ami kell, az bennünk van, megtalálásának és használatának módjával együtt. ... Szálljunk magunkba: meg fogjuk találni a természet igazi érveit a halál ellen, amelyek leginkább szolgálatunkra lehetnek a szükségben; ezeknek köszönhető, hogy egy paraszt és egész népek éppoly állhatatosak a meghalásban, mint egy filozófus.”³⁰ Itt Montaigne még arra a kettősségre utal, amit korábban is képviselt: a filozófia útján és a természetet követve is részünk lehet a méltó halálban. Azonban az előbbi lehetőséget, a halálról való előzetes elmélkedést a következő mondatokban már kifejezetten elveti, mivel úgy véli, hogy a tudomány sokszor kifejezetten árt, mert a kellemetlenségek súlyosságát még jobban a képzeletünkbe vési (ezáltal gyógyítás címén megmérgezi), vagy csak egyszerűen haszontalanok a halállal foglalkozó filozófiai művek („furfangok”-nak, „megtévesztő, szószátyár ravaszkodás”-nak nevezi ezeket). Cícero *Tusculumi eszmecseréitől* is csak a nyelve gazdagodott, de valódi segítséget nem kapott.³¹ Elítélően idézi e műből a Platón *Phaidonjára* visszavezethető gondolatot, miszerint „a filozófusok egész élete felkészülés a halálra”, amelyre még egyetértően hivatkozott az Első könyv XX. fejezetében.³² Montaigne szerint *egy paraszt* sokkal bölcsebben viszonyul a halálhoz, és ezáltal *közelebb van Szókratészhez*, mint az, aki filozófiai elmélkedésekkel vértezi föl magát a halál ellen. A természettől elszakadt észhasználat, a vélekedések sokasága okozza azt, hogy olyasmitől is tartunk, amitől nem kellene, mint ahogy az állatok sem félnek a halától. Az természetes, hogy félünk a fájdalomtól, de a halálfélelem már cseppet sem az, hiszen a természet nem ültethette belénk a halálfélelmet,

²⁸ *Esszék* III. XII. 280-281. o.

²⁹ I. m. 298-300. o.

³⁰ I. m. 282-283. o.

³¹ I. m. 283. o.

³² I. m. 297. o. A *Phaidónban* a halálra készülő Szókratész a lélek halhatatlansága mellett érvel, és kifejti azt is, miért látja úgy, hogy „a helyesen filozofálóknak valóban gondosan készülnek a meghalásra, és minden ember közül számukra a legkevésbé félelmetes a halál”. Platón: *Phaidón* Fordította Kerényi Grácia, In. *Platón összes művei* I. Európa, Budapest, 1984. 67e, 1038. o., illetve „azok, akik helyes módon foglalkoznak a filozófiával, nem készülnek semmi másra, csupán arra, hogy meghalnak és halottak lesznek.” 64 a, 1032. o.

mert a természet rendjében a halál a gyarapodás, a megújulás szolgálatában áll: ezt az epikureus gondolatot egy Lucretiustól vett idézettel nyomatékosítja Montaigne.³³ Felfogása az *epikureizmushoz* áll a legközelebb (ahogy láttuk bizonyos epikureus elemek mindig jelen voltak Montaigne felfogásában), de Epikurosz szerint is végig kell gondolni a halál kérdését, bár csak azért, hogy nyilvánvalóvá váljon számunkra, hogy a halál nem érint bennünket. A parasztnak az étellel és nem a halállal foglalkoznia Montaigne szerint, de nem filozófiai belátások következményeképpen, hanem mert nem távolodtak el annyira az állati létől, tudatlanságuk erény. A természet arra tanít, hogy csak akkor foglalkozunk a halállal, amikor meghalunk, a parasztnak sem elmélkedik előzetesen arról, milyen magabiztosságot fog tanúsítani a halállal szemben, csak akkor gondolkodik rá, amikor haldoklik, gyógyírra és vigasztalásra is csak ekkor van szüksége. A köznépi lelke tudatlansága miatt „mozdíthatatlan”, és ez az amit a filozófia is célként tűzött ki, csak éppen a filozófia által ajánlott módszer, a halállal való foglalkozás nem ezt segíti elő: „a többség számára a halálra való készülődés több kint okozott, mint elszenvedése maga”, Arisztotelészt (aki itt nyilván a filozófusokat szimbolizálja) a halál kétszeresen nyomasztja, „egyszer önmagában, és egyszer a hosszú készülődés okán”.³⁴ Nem probléma, ha nem készültünk fel a halál közeledtének elviselésére, és ilyen értelemben nem tudunk meghalni, – Montaigne átveszi Senecától a halál közeledtének és küszöbének megkülönböztetését – hiszen a természet halálunk küszöbén majd elég útmutatással lát el bennünket.³⁵

A fentiek egy lehetséges értelmezéseként akár háromféle halál-viszonyról is beszélhetünk: a *magasabb civilizációs szinten lévő* emberek, a *filozófusok* és az *egyszerű köznépi* halálhoz való viszonyáról. Az első csoportba tartozókra egyértelműen jellemző a halál elfedése: nem foglalkoznak a halállal, és amikor a közelébe kerülnek, akkor sem tudnak mit kezdeni vele, mert a kulturális szokások elfedik a halál valódi arcát (félelmetesnek mutatják azt), és így lehetetlenné teszik a méltó halált. A filozófusok ugyan foglalkoznak a halállal, felkészülnek rá, de ez természetellenes igyekezet, hiszen az étellel kell foglalkozni és nem a halállal, és az előzetes elmélkedés nem jelent semmiféle valódi segítséget a halál küszöbén (illetve olykor pont a halálfélelmet erősíti fel). Az egyszerű emberek a mindennapokban nem foglalkoznak a halállal, csak amikor már elkerülhetetlen, de akkor méltó módon viselik a haldoklást, ők azok, akik tudnak meghalni.

³³ I. m. 300. o., vö. Lucretius: *A természetről* II. 75-76. sor, 48. o.

³⁴ I. m. 294-298., 300-301 o. idézetek: 296. és 297. o.

³⁵ Montaigne: i. m. 296-297. o. A halál közeledtével megszülető elszántság kapcsán a gyáván küzdő, de legyőzöttként a nyakát az ellenfelének bátran odatartó gladiátor példáját veszi át Senecától Montaigne. Vö. Seneca: *Erkölcsei levelek* XXX. 8., 183. o.

Philippe Ariès úgy véli, hogy a középkorban az európai ember halállal szembeni attitűdje félúton volt valahol a passzív belenyugvás és a misztikus bizalom között. A halálban a Sors mutatkozik meg, a haldokló elfogadja a halált egy szokásszerű, nyilvános rítus keretében.³⁶ Ariès szerint a 18. század elejétől az embereket elfogta az a kísértés, hogy kitolják haláluk időpontját, törődni kezdtek egészségükkel: az orvostudományhoz fordultak. A 19. században a halál rítusa még semmit sem változott, de elkezdik megfosztani drámaiságától, és a haldoklót környezete egyre inkább „megkíméli”, megpróbálja leplezni állapotá súlyosságát, megtéve az első lépéseket a halál „eltüntetése” felé. Norbert Elias vitatkozik Ariès megállapításaival és úgy véli, hogy a középkori halál általánosságban nem volt nyugodt (pestisjárványok, erőszak, stb.), az emberek félték a gyakran fájdalmas haldoklástól és sokan rettegtek a halál utáni büntetéstől, a pokoltól. Azt elfogadja Elias, hogy a halál kendőzetlenebb, szinte mindenütt jelen lévő volt (összehasonlítva a mai nyugati kultúrával), és ténylegesen társas eseményként a nyilvánosság előtt zajlott a haldoklás. A többi ember jelenléte vigaszt jelenthetett, de ez attól függött, hogy ezek az emberek hogyan viselkedtek, miként viszonyultak a haldoklóhoz.³⁷ Elias a halál nyilvánosságának, mindennapiságának „eltüntetését”, a haldokló elszigetelését egy civilizációs folyamat részeként értelmezi, amelynek jellemzője, hogy az emberi élet animális, elementáris vonatkozásait, amelyek veszélyt jelenthetnek az egyén és a társadalom számára, a társas élet kulisszái mögé rejtik, differenciáltabb módon veszik körül társadalmi és lelkiismereti szabályokkal. Az emberek egyre jobban eltüntetik, elfojtják mindazt ami „állati”, ami közönséges, fokozódik az önkontroll kényszere, megváltozik a szegény-, illetve a feszélyezettségküszöb. Elias fő művében részletesen vizsgálja a 16. és a 18. század között a nyugati laikus felső réteg vonatkozásában megfigyelhető viselkedésváltozást, pontosabban a civilizált viselkedés mércéjének átalakulását (ez tetten érhető többek között az étkezési szokásokban, a szexualitáshoz való viszony tekintetében és az erőszakkal kapcsolatban, ekkor alakulnak ki az állami erőszak-monopóliumok).³⁸ Ugyanakkor arra is rámutat Elias, hogy a halállal való szembenézés minden korszakban nehéz volt az emberek számára, mindig szükségük volt valamiféle vigaszra, kialakultak a kollektív halhatatlansági fantáziák: a halálról való „kellemetlen tudás és az azt elfedő fantáziák tehát valószínűleg az evolúció ugyanazon

³⁶ Philippe Ariès: *Gyermek, család, halál* Fordította: Csákó Mihály, Szapor Judit, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. 411. o.

³⁷ Norbert Elias: *A haldoklók magányossága* Fordította: Glavina Zsuzsa, Helikon Kiadó, Budapest, 2000. 19-27. o.

³⁸ Vö. Norbert Elias: *A civilizáció folyamata* Fordította: Berényi Gábor, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004., illetve *A haldoklók magányossága* 17. o.

órájának szülőttei” (a szerző szerint, korábban a kollektív, ma inkább az *egyéni fantáziáknak* van szerepe: az egyén halhatatlannak gondolja magát, akit nem érint a halál).³⁹ Ariés-szel szemben tehát Elias nem idealizálja a középkori ember halálhoz való viszonyát. Abban egyetért a két szerző, hogy a haldoklás egyre inkább vesztít társas esemény jellegéből, tabutémává válik a halál. Elias szerint ez a civilizációs eltüntetési folyamat már a 16. században megkezdődik és a 20. századra elvezet a haldokló magányosságához, az elszigetelt, kórházi halálhoz, amikor a hozzátartozók sem tudják megfelelően kifejezni szeretetüket és a vallás is keveseknek nyújt valódi vigaszt (esetleg az egyéni halhatatlansági, túlvilági életre vonatkozó fantáziák pótolhatják ezt).

III. A HALÁL ELFEDÉSÉNEK MÓDJAI

Montaigne alapján *kibővíthetjük* az „elfedés” Elias által adott fogalmának jelentéstartományát: a kollektív és egyéni *halhatatlansági fantáziák* és a *halál mindennapi életből való eltüntetése* mellett ide sorolhatjuk akár a halállal kapcsolatos (bizonyos) *rítusokat*, illetve a halállal kapcsolatos *filozofálást* (vagy bizonyos módon való filozofálást) is. Ezekből célszerű két külön kategóriát képeznünk: a halál jelenléte a mindennapokban versus eltüntetési folyamatok (a), illetve a halállal kapcsolatos fantáziák, rítusok, filozofálás (b).

a) Az egyéni halandóság megkérdőjelezésének, illetve a halál és a haldokló kulturális kirekesztésének éppen az a célja, hogy távol tartsuk magunktól a halál gondolatát. Ha az utóbbi egy meghatározott civilizációs szinthez kötődő jelenség is, az előbbi *mindig létezett*. Az ókori Rómában és a középkorban, de a reneszánsz korában is (lásd Montaigne korát: polgárháborúk, járványok) a halál igazán „hétköznapi” jelenségnek számított, azonban mind Seneca, mind Montaigne ír arról, hogy *vannak, akik nem gondolnak a halálra*, amíg megethetik, illetve nem tudják elképzelni, hogy egyszer ők is meghalnak (Seneca: az emberek magukat és hozzátartozóikat sérthetetlennek tartják, a gyászmenetek látványakor is arra gondolnak, hogy őket ez nem érinti, Montaigne: sokaknak nehezükre esik elhinni haláluk bekövetkezését, még utolsó órájukban is).⁴⁰ A *kulturális eltüntetési folyamatok* a reneszánsz időszak vége felé kezdődnek, de ez egy lassú változás, *a halálról való beszéd*,

³⁹ *A haldoklók magányossága* 45. o.

⁴⁰ Vö. Seneca: *Marcia vigasztalása* Fordította: Révay József, In. *Seneca prózai művei* I. Szentár Kiadó, Budapest, 2002. IX. 17-19. o. (de ahogy korábban utaltunk rá, ugyanez a gondolat megjelenik máshol is: *Polybius vigasztalása* Fordította: Révay József, In. *Seneca prózai művei* I. Szentár Kiadó, Budapest, 2002. XI. 1., 87. o, *A lelki nyugalomról* (Fordította: Bollók János, In. *Seneca prózai művei* II. Szentár Kiadó, Budapest, 2004.) XI. 7-8. 223-224. o. Montaigne: *Esszék* II. XIII. 315. o.

a halál ábrázolása még a nyugati kultúra részét képezi. A halál és a túlvilág a későközépkori művészet alapvető témái, elég, ha csak Dante *Commediá*-jára gondolunk. Az evilági életet, a szépséget, az embert dicsőítő művek mellett a halál témája is jelen van a reneszánsz művészetben. A 14. századtól jelenik meg a *haláltánc-motívum* az irodalomban és a képzőművészetekben, számos reneszánsz művésznél megtalálhatjuk a haláltánc-ábrázolást. Az 1400-as évektől lesznek népszerűek az *Ars Moriendi* kiadványok, amelyek a haldokló halálra való felkészülését segítő szövegeket és képi ábrázolásokat tartalmaznak, de előzetesen, meditációs célokból is használták ezeket. Az ún. *Ars Moriendi táblák* a nem írástudó haldoklók számára is lehetővé tették a halálra való felkészülést: az öt képpár az öt legnagyobb kísértést és félelmet, illetve ezek legyőzését ábrázolja.⁴¹ Az *Ars Moriendi* táblák célja már nem a félelemkeltés, hanem a *haldokló megnyugtatója* volt.⁴² Említhetjük még a végső dolgokról – a halálról, a végső ítéletről, a pokolról és a mennyről – született elmélkedéseket (*quatuor hominum novissima*), ilyen műfajú írások a reneszánsz időszakában is születtek, és a barokk korban még nagyobb népszerűsége tettek szert.⁴³ Ugyanakkor a *halál elfedését segítő tendenciák* erősödésére utal Morus Tamás is, aki egy magyar szerző műve alapján készített, 1534-es átíratának előszavában kitér a „keresztényietlen a bátorításra”, amely betegség idején az evilági élet utáni vágyakozással eltéríti az embereket a végső dolgokról való elmélkedéstől.⁴⁴ Montaigne korának kultúrájában egyszerre van jelen a halál a mindennapokban és indul meg az Elias által leírt kulturális eltüntetési folyamat: pl. Montaigne is ír az „orvosi okoskodásról”, amelyben sokan bíznak (bár ő szkeptikus ezzel kapcsolatban).⁴⁵ Lev Tolsztoj a 19. század második felében született írásaiban nagy erővel mutat rá a halál elfedésére a felsőbb társadalmi rétegek vonatkozásában: a *Három halál* úrnője képtelen szembenézni a rá váró halállal, még az utolsó pillanatokban is „menekülni” próbál ez elől; az *Ivan Iljics halálának főhőse* ugyan ismeri azt a szillogizmust, hogy „Kaj ember, az ember halandó, tehát Kaj halandó”, de ezt

⁴¹ Az öt kísértés és félelem: a hitetlenség kísértése (a túlvilágban való kételkedés: ezt a három filozófus-alak jeleníti meg a képen, de ide tartozik az öngyilkosság kísértése is), az elkövetett bűnök miatt az örök kárhozattól való félelem, a türelmetlenség kísértése (a szenvedés értelmetlensége), az önhietség és a földi élethez való ragaszkodás kísértése. Lásd erről: Kovács Dénes: *Az „ars moriendi” táblák üzenete*. Kharón. XIV. évf. 2010. 4.

⁴² Vö. i. m.

⁴³ Vö. Szilágyi Mariann: *Az apokalipszis megjelenése és katolikus hagyományai régi irodalmunkban* http://www.arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/szilagy_i_apokalipszis

⁴⁴ Morus *Bátorító párbeszéd* című átíratát idézi: Szilágyi Mariann: i. m.

⁴⁵ Vö. *Esszék* III. XIII. 335-336. o.

önmagára már nem vonatkoztatja és nem képes felfogni, miként lehetséges az, hogy haldoklik.⁴⁶

b) A második kategóriába tartozhatnak az elsősorban vallási keretben megjelenő kollektív *halhatatlansági fantáziák*, a halállal kapcsolatos *rítusok* és a halálról való *filozófiálás*. A feltételes mód itt azért indokolt, mert az előző kategóriával ellentétben, itt nem a halál „eltüntetéséről”, kirekesztéséről van szó, mivel mindezek eredetileg éppen a halál elfogadását és a haldoklás megkönnyítését szolgálják. Azonban valóban kelthetnek félelmet, nyugtalanságot az emberekben és akkor éppen az *ellenkező hatást* váltják ki. Seneca (és a sztoikusok) a *filozófiát* úgy látják, mint ami képes hozzásegíteni az embert a halál elfogadásához, és ezt képviselte Montaigne is, majd változtatott az álláspontján. A *túlvilágról szóló mitikus és vallási elképzelések* a halhatatlanság tételezésével vigaszt nyújtottak az embereknek, de a túlvilági szenvedés lehetőségét is hirdették. A középkori kereszténységre erősen jellemző volt a bűnös élet miatti isteni büntetéstől való *félelem*. Érdekeiknek megfelelően az egyház képviselői fokozták ezt a félelmet, és megmutatták az utat, miként lehet ezt feloldani (bűnbocsánat, vallási rítusok).⁴⁷ Montaigne szerint a legtöbben a halál közelségét csak figyelmük elterelésével képesek elviselni, Platónra hivatkozva arról ír, hogy sokan, akik nem hisznek az eljövendő büntetésben, haláluk küszöbén mégis rettegéssel telnek el, és elismerik az isteni hatalmat.⁴⁸ A haldoklással kapcsolatos *szokásokat*, és éppen a halál társasságát is a *halál elfedéseként* értelmezi, mert a hozzátartozók reakciói nehezé teszik az élettől való elválást, vagy kifejezetten félelmet keltenek a haldoklóban. Montaigne álláspontja akár értelmezhető Elias koncepciójának megfelelően, e szerint a halál magányosságának hirdetése *az ember elementáris, állati vonatkozásaitól való elfordulást* jelenti, erre utalnak azok a kijelentései, miszerint ennél kevésbé visszataszító természetes cselekvéseink elvégzésekor is félrehúzódunk, illetve undorítóbb a halál, ha ágyban ér, mint ha ütközetben.⁴⁹ De máshol meg furcsállja, a szexualitásról írva, hogy ezt a tevékenységet („amelyből lettünk”) szégyelljük, bűnnek tekintjük és korlátozzuk, illetve mindenki kerüli, hogy megszületni lássa az embert, viszont mindenki siet, hogy meghalni lássa.⁵⁰ Montaigne éppen az emberi élet *természetes vonatkozá-*

⁴⁶ Lev Tolsztoj: *Három halál*, illetve *Ivan Iljics halála* Fordította: Szöllősy Klára, In. Lev Tolsztoj: *Bál után. Kisregények és elbeszélések*, Európa, Budapest, 1984., 170. o.

⁴⁷ Vö. Elias: *A haldoklók magányossága* 22. o.

⁴⁸ *Esszék* II. XII. 125-126. o.

⁴⁹ *Esszék* III. IX., 219. o., III. XIII., 347. o.

⁵⁰ „Nem vagyunk-e nagyon is otrombák, ha otrombának nevezük azt a cselekedetet, amelyből lettünk?”, illetve „Bűnnek tekintjük, hogy vagyunk”. *Esszék* III. V. 105-106. o.

sainak elfedését kéri számon, csak éppen úgy gondolja, hogy problémás, ha az élet kezdetéhez köthető tevékenységeket nyomasztóvá tesszük, kizárjuk a mindennapiságból, míg a halált társas eseményként fogjuk fel, holott itt a magányosság, a többi ember kizárása lenne indokolt. Bár néhol úgy tűnik, mintha Montaigne éppen a halál elfedését, kizárását tartaná jónak, de inkább arról lehet szó, hogy számára a halál természetességének elfogadása összekapcsolódik a társasság kritikájával, amely (az ő kultúrájában) minden látszat ellenére éppen a halál elfedéséhez járul hozzá. Montaigne-nél tehát nem a halál magányosságán és a rítusok elutasításán, hanem a halál természetességén, „hétköznapiságán” van a hangsúly, a természetes élet és halál mellett érvel utolsó két esszéjében is. Montaigne bizonyos rítusokat nem utasít el (utolsó szentségek) és a halál társasságát elsősorban azért kritizálja, mert féltelmet kelt a haldoklóban és nagy terhet jelent az őt körülvevőknek is. Petronius és Tigellinus esetében pl. nem volt erről szó, ők leányzók és barátaik társaságában, „vigasztaló beszédek nélkül, véghagyatkozás nélkül, az állhatatosság becsvágyó mutogatása nélkül, a jövőendőbeli állapotukon való elmélkedés nélkül” fogadták a halált.⁵¹ Az öngyilkosság kérdésével foglalkozó esszéjében Montaigne leír egy olyan Keosz szigeteki rítust, ahol a „boldog véget” választó idős asszony megissza a mérget, amikor úgy érzi, hogy ideje meghalnia: itt is közösségi és természetes esemény az életből való távozás.⁵² Az „egyszerű” emberek halálhoz való viszonya sem mentes a szokásoktól és rítusoktól, és azt sem lehet kijelenteni, hogy a paraszti lét nem jár együtt a halálra való reflexiókkal, hiszen éppen a természetközeli élet következtében ismerhetik fel, hogy a halál a megújulás szolgálatában áll. Montaigne leírja, hogy a parasztok a pestisjárvány idején felhagytak az élet teendőivel és „közönyösen” készültek a halálra, egyedül csak az „iszonyú magánytól” félttek, attól, hogy ők maradnak a végére.⁵³ Az egyszerű emberek halálára éppen nem a magányosság volt jellemző.

A filozófia valóban jelentheti a halál elfedését, azáltal, hogy a filozófus lényegtelen álproblémákat vizsgál, és nem szembesül ténylegesen a halál problémájával: vannak, akiknek ez csupán egy elméleti probléma és vannak, akiknek ez az önvizsgálat része, hiszen Montaigne is felsorol több filozófust, akik valóban méltó módon haltak meg (Senecát is ezek között említi). Ahogy a kulturális szokások és a filozófia elősegíthetik a halálhoz való „termékeny” viszonyulást, úgy az állati tudatlanságra törekvés az ember számára éppen a

⁵¹ Esszék III. IX. 222. o.

⁵² Esszék II. III. 38-39. o.

⁵³ Esszék III. XII. 293-294. o. Montaigne leírja, hogy a parasztok a pestisjárvány alatt a temetéssel foglalkoztak csupán, volt, aki megásta a saját sírját is, sőt néhányan elevenen bele is feküdtek.

halál elfedését jelentheti. Hiszen az ember alapvető jellemzője a halál-tudat és kérdésként merülhet fel Montaigne nézetével szemben, hogy nem pont az természetellenes-e, hogy az állati tudatlanság állapotára vágyakozunk. A „felesleges”, mértéktelen tudástól mentes *természetes észhasználathoz* – aminek ideális voltát Montaigne *Az arcvonásokban* és más esszéikben is kiemeli –, éppenhogy *hozzátartozik a halállal való szembenézés.* Szókratész és az egyszerű emberek párhuzama csak akkor áll meg, ha nem az állati tudatlanságot eszményítjük, hanem a természetes észhasználatot, amely reflektál a világra, így a halál kérdésére is, de belátja tudása korlátozott voltát.

IV. BEFEJEZÉSKÉNT

Visszatérve a kiindulópontként hivatkozott jelentős 20. századi halálfelfogásokra: Sartre úgy látja, hogy értelmetlen a halálra várakozni, hiszen az mindig érkezik előbb, mint amilyen időpontra várnánk, csupán számolhatunk vele.⁵⁴ Sartre részéről persze ez nem lehet jogos kritika Heideggerrel szemben, hiszen a német filozófus is problémásnak tartja, ha a halálhoz, mint a jelenvalólét egy kitüntetett lehetőségéhez olyan módon viszonyulunk, mint valamilyen kéznélélvőhöz vagy kézhezállóhoz kapcsolódó lehetőséghez, és megpróbáljuk uralni azt, rendelkezni akarunk felette, bevonjuk a valóságosba: ide tartozik *halálra való gondolás* (arra hogy mikor és milyen módon valósulhat meg), vagy az arra való *várakozás*.⁵⁵ A sztoikus szerzőkre – bár a fő cél az, hogy az ember tudatosítsa magában a halál bizonytalanságát, tehát „számoljon” azzal – jellemző az ezekre való buzdítás. Több esszéjében Montaigne is – lásd annak részletetését, hogy milyen sokféle módon érhet bennünket a halál – elköveti ezt a „hibát”.⁵⁶ Heidegger szerint a halálhoz viszonyuló létben a lehetőséget minden gyengítés nélkül, mint lehetőséget kell megérteni, illetve elviselni.⁵⁷ Van olyan kritikai meglátás, miszerint éppen a sztoikusok „görcsös” *felkészülése akadályozza* meg az embert, hogy a saját életét élje, mivel ezzel túlságosan „közelre” hozza az univerzális eseményként értett halált, amely hozzájárulhat a halálfélelem fokozásához (minden ellenkező szándék dacára) és korlátozhatja a távlatos életalakítást.⁵⁸ Láttuk, hogy Montaigne az *Esszék* végén lényegében ezeket az ellenvetéseket fogalmazza meg a filozófiai felkészülés ellen. A sztoikus szemlélet hiányosságaiából ugyanakkor nem az a

⁵⁴ Sartre: i. m. 628. o.

⁵⁵ Heidegger i. m. 53§, 303-304. o.

⁵⁶ Vö. Montaigne: *Esszék* I. XX. 95-97. o.

⁵⁷ Heidegger i. m. 53§, 304. o.

⁵⁸ Lásd ezt a kritikát Kierkegaard egyik megjegyzésére építve: Csejtei i. m. 171-172. o.

következtetés adódik, hogy egyáltalán nem kell a halállal foglalkoznunk, hanem éppen ellenkezőleg, pontosabban kell tisztáznunk azt, mit is jelent „megtanulni meghalni”. Ezt meghatározhatjuk úgy, mint az *élet értelmének* a halálhoz való „tulajdonképpen”, egzisztenciális viszonyon alapuló *folymatos keresését*, mint a *jó élet alapvető feltételét*. Montaigne végül megkérdőjelezi, hogy van-e egyáltalán értelme előzetesen foglalkozni a halállal. De ha az *Esszék* egészét nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy Montaigne a természetes észhasználaton alapuló *reflexiókra szólít fel* az élethez és a halálhoz való saját viszony kialakítása érdekében.